BƯỚC ĐẦU TÌM HIỂU XÃ HỘI DÂN SỰ TẠI VIỆT NAM

Phan Hữu Thư *

1. Khái quát về sự ra đời và phát triển của xã hội dân sự tại Việt Nam

Khát vọng về việc tạo lập một xã hội dân sự vốn đã được ấp ủ từ lâu trong xã hội loài người. Kể từ khi con người nhận thức được sự bất bình đẳng giữa họ với nhau và kể từ khi người dân nhận thức được rằng "con người sinh ra đã là tự do, vậy mà ở khắp nơi, con người lại bị cùm kẹp" (J.J. Rousseau) và rằng trong tư duy của loài người, quyền lực gần như vô hạn của vua chúa đã bị hạ bệ với việc khẳng định quyền của dân, quyền phải xuất phát từ dân, nhà nước được xem như là người ký hợp đồng với quốc dân[1]. Tuy vậy, xã hội dân sự với tư cách là một khái niệm mang tính học thuyết và thực tiễn chính trị chính thức ra đời và gây sự chú ý của xã hội từ trước thế kỷ 18. Sau đó được Heghel và K. Marx... phát triển cho đến thời điểm những năm 80 của thế kỷ trước, khi các phong trào chống đối ở Đông-Âu tập hợp các đoàn thể-nghề nghiệp, tôn giáo, trí thức, nhân quyền, môi trường...và nhân danh khái niệm xã hội dân sự để đả kích các Nhà nước cầm quyền, đòi dân chủ. Từ đó, xã hội dân sự được xem như là một tác nhân lịch sử, đối nghịch với nhà nước, lan tràn khắp thế giới[2]. Ở Việt Nam, trải qua hàng ngàn năm đô hộ của phong kiến, hàng trăm năm chiến tranh giành tự do, độc lập với các thế lực thực dân, đế quốc, khái niệm xã hội dân sự được xem như một món hàng xa xỉ. Trong một thời gian dài, thuật ngữ xã hội dân sự được xem là nhạy cảm, đặc biệt là sau khi các nước XHCN ở Đông – Âu sụp đổ, mặc dầu, về cơ bản xã hội Việt Nam chưa có những nhận thức sâu sắc về xã hội dân sự.

Theo đánh giá ban đầu về xã hội dân sự tại Việt Nam của Dự án CIVICUS-CSI-SAT thì, bối cảnh lịch sử của xã hội dân sự tại Việt Nam trải qua bốn giai đoạn phát triển:

- Trước năm 1945: với đặc điểm là một xã hội mà trong đó cộng đồng làng xã ít phụ thuộc vào Nhà nước, tư duy người dân hình thành tinh thần đấu tranh chống ngoại xâm đã góp phần vào tình trạng khép kín trong hệ thống hành chính quan liêu của Việt Nam;

- Sau năm 1945: xã hội dân sự được Đảng CSVN và Chính phủ chuyển thành những tổ chức quần chúng;

- Sau 1975 với khởi đầu của công cuộc đổi mới (1986) và sự sụp đổ của các nước XHCN Đông Âu đã làm cho Việt Nam mở cửa cải cách cho khu vực HTX, khuyến khích kinh tế hộ gia đình, cho thành phần tư nhân, đầu tư nước ngoài, cải cách tổ chức kinh tế và tài chính, hợp tác với nước ngoài, đặc biệt là bình thường hóa quan hệ với Hoa Kỳ (1995);

- Giai đoạn cuối cùng hình thành trong thập niên 90 với sự bùng nổ của nền kinh tế Việt Nam, các cải cách pháp luật và hành chính song hành với quá trình hội nhập kinh tế quốc tế và xây dựng nền kinh tế thị trường theo định hướng xã hội chủ nghĩa[3].

Cùng với bối cảnh lịch sử như trên, xã hội dân sự Việt Nam được hình thành, khôi phục, phát triển và mở rộng không ngừng. Cũng theo tài liệu kỷ yếu của Dự án trên, nếu trước năm 1986, các tổ chức xã hội chủ yếu bao gồm các tổ chức quần chúng (các tổ chức chính trị-xã hội) như Công đoàn, Hội

* TS. Luật học, Học viện Tư pháp

[1] GS. Tương Lai, Nhà nước pháp quyền và xã hội dân sự, có thể xem tại địa chỉ: http://chungta.com /portletblank.aspx/E87168AED88D485648F671CE3F 2BB481...

[2] GS. Cao Huy Thuần, Xã hội dân sự? Thời đại mới số 3, tháng 11/2004, http://www.thoidai.org/Thoidai3/ 200403-CHThuan.htm

[3] Dự án CIVICUS-CSI-SAT , Công cụ đánh giá nhanh chỉ số xã hội dân sự, Đánh giá ban đầu về xã hội dân sự tại Việt Nam, tr. 15, Hà Nội, tháng Giêng năm 2006, có thể xem tại: http://undp.org.vn-undp-docs-2006-06 undp 33120e 01 Civincus report.pdf.url

Liên hiệp phụ nữ, Hội Nông dân và Đoàn Thanh niên CSHCM, thì từ đầu thập niên 90 việc mở cửa xã hội cho các thành phần kinh tế khác cũng tạo điều kiện cho các tổ chức xã hội và việc phục hồi các tập quán liên quan đến sinh hoạt hàng ngày, một phần theo các hình thức mới. Một xã hội dân sự rộng lớn hơn đã xuất hiện và nở rộ các tổ chức[4].

Giai đoạn giữa những năm 90 được đánh giá là đời sống của xã hội dân sự Việt Nam được tổ chức thành 5 loại: (i) Các tổ chức quần chúng; (ii) Các hiệp hội nghề nghiệp xã hội Trung ương; (iii) Các hiệp hội địa phương; (iv) Các hiệp hội nghiên cứu và phát triển khoa học và kỹ thuật; và (v) Các nhóm không chính thức. Có điều đáng lưu ý theo đánh giá của Dự án này thì trong giai đoạn này người ta thấy không khả thi khi đề cập đến các NGO. Các tổ chức này được gọi là các tổ chức nghiên cứu và phát triển khoa học kỹ thuật phi lợi nhuận và đã bắt đầu xuất hiện từ đầu những năm 90. Các tổ chức này qua các thời kỳ được gọi là "các tổ chức xã hội", "các tổ chức theo vấn đề", "các NGO địa phương", hoặc gần đây gọi là "các NGO Việt Nam". Các NGO Việt Nam phần lớn được thành lập từ 1988 và nở rộ vào những năm 1992-2000 (khoảng 300 tổ chức), tuy nhiên việc thành lập các tổ chức này giảm từ năm 2001. Các nhóm không chính thức cũng được thành lập từ những năm 90. Các nhóm này có thể được bảo trợ bởi một tổ chức chính thức và được chính quyền địa phương biết và chấp nhận, cũng có thể chỉ là tập hợp những nhóm người cùng tiêu chí, mục đích, sở thích, quyền lợi hoặc tín ngưỡng. Các nhóm này hoạt động tự quản, có hội viên và tự bảo đảm tài chính [5].

2. Quan niệm về xã hội dân sự

Xã hội dân sự được xem là một khái niệm *cũ người, mới ta*, vì vậy, để làm rõ bản chất của khái niệm này, thiết nghĩ cũng nên xem xét thêm định nghĩa về xã hội dân sự.

Có nhiều định nghĩa khác nhau về xã hội dân sự.

PGS. TS. Nguyễn Như Phát bình luận các định nghĩa về xã hội dân sự của các học giả Tây phương, theo đó, Perez-Diaz định nghĩa xã hội dân sự (1993) theo hai phương diện: (i) xã hội dân sự là một tổ hợp (set) của các thiết chế chính trị xã hội. Nó bao gồm một chính phủ có thẩm quyền bị giới hạn và tuân thủ nguyên tắc Nhà nước pháp quyền. Những thiết chế này thâu tóm một mặt là thị trường và mặt khác là các hiệp hội được hình thành từ các khế ước tự nguyện bởi các thành viên độc lập. Trong môi trường này có tồn tại một không gian công cộng, mà ở đó, các thiết chế này có thể thảo luận, tranh luận với nhau và cùng thảo luận, tranh luận với Nhà nước; và (ii) xã hội dân sự được định nghĩa theo nguyên tắc phân định. Theo đó, các thiết chế xã hội (thị trường và hiệp hội) và không gian công cộng được phân định với các thiết chế Nhà nước. Các thiết chế xã hội thuộc về đời sống xã hội, nó nằm ngoài vùng ảnh hưởng của Nhà nước. Định nghĩa thứ hai (2003) thuộc về Dieter Rucht, theo đó, xã hội dân sự là một khái niệm mang tính tổng hợp với nhiều cách tiếp cận và với nhiều thành tố. Tuy nhiên, vấn đề cơ bản của xã hội dân sự là tập trung làm rõ ranh giới giữa Nhà nước và Thị trường và xã hội dân sự được nhìn nhận như một phạm trù lịch sử[6].

Tác giả Nguyễn Như Phát cũng phân tích rằng khái niệm xã hội dân sự được xem xét trên hai bình diện và theo đó, xã hội dân sự được xem xét trên bình diện (i) về một khu vực, một môi trường xã hội được thiết kế và vận hành không có yếu tố Nhà nước, và (ii) khái niệm dân sự được hiểu là khái niệm văn minh. Ở đây tác giả muốn khẳng định rằng, xã hội dân sự là một xã hội văn minh và không phải mọi yếu tố ngoài Nhà nước đều được nhìn nhận như là những thành tố của xã hội dân sự [7].

---

[4] Dự án CIVICUS CSI-SAT,Tài liệu đã dẫn, tr.16

[5] *Dự án CIVICUS CSI-SAT*, Tài liệu đã dẫn, tr. 16, 17.

[6] Nguyễn Như Phát, Tìm hiểu khái niệm xã hội dân sự, Tạp chí Nhà nước và Pháp luật, số 6 (218) năm 2006, tr. 4

[7] Nguyễn Như Phát, tlđd, tr.5

Có thể tham khảo thêm một định nghĩa đơn giản về xã hội dân sự theo quan niệm và cách nhìn tổng quát của Wikipedia: *Xã hội dân sự* là một mảng của đời sống *xã hội* có tổ chức, mang tính tự nguyện, tự tái tạo, (hầu như) tự tài trợ, độc lập với *nhà nước*, và gắn bó với nhau bằng một trật tự pháp lý hay một số nguyên tắc chung.

Xã hội dân sự là một xã hội mà ở đó người dân biết tự lo lấy cho mình rất nhiều chuyện, biết tự tổ chức lại để phát huy năng lực sáng tạo, hiện thực hóa các ý tưởng và để tương tác với nhà nước nhằm đạt tới một nền quản trị quốc gia minh bạch, hiệu quả và có trách nhiệm.

Theo wikipedia thì những đặc trưng của xã hội dân sự bao gồm:

- Chỉ ra những ranh giới rõ rệt, một bên là những hoạt động kinh tế tư nhân hướng theo lợi nhuận, bên kia là những hoạt động chính trị hướng vào việc chiếm lãnh và thực thi quyền lực nhà nước;

- Định ra một khu vực đa dạng gồm những hội nhóm và tổ chức khác nhau. Những thành tố này có thể sẽ trở thành những đảm bảo quan trọng cho một chính sách phát triển bền vững và trong khuôn khổ hợp tác của các cơ quan nước ngoài, cần phải được ưu tiên trợ giúp tùy theo thực chất của từng tổ chức;

- Cần phải tiến tới tầm cỡ độc lập về mặt chính trị xã hội, và qua đó, các tổ chức có một tiềm năng quan trọng phục vụ cho tiến trình phát triển dân chủ;

- Miêu tả vai trò các thành tố "dân chủ tham gia" như là một bổ khuyết cho các cơ quan "dân chủ đại diện";

- Có khả năng tiến tới tầm cỡ toàn cầu thông qua việc nối kết với những tổ chức xã hội dân sự khác trên thế giới [8].

Qua diễn giải và trích dẫn một số nghiên cứu về xã hội dân sự cho thấy các định nghĩa về xã hội dân sự về cơ bản là trùng hợp nhau. Tuy nhiên, trong cách nhìn nhận của các tác giả ở nhiều nước khác nhau và thời kỳ khác nhau vẫn còn nhiều dị biệt.

Chúng tôi phân tích thêm một số quan điểm về xã hội dân sự của CIVICUS (Liên minh Thế giới vì sự tham gia của công dân) và bình luận của nhóm nghiên cứu trong dự án CIVICUS CSI-SAT để làm rõ hơn về vấn đề này.

CIVICUS nêu một định nghĩa về xã hội dân sự (2006) tương đối khác biệt về một số phương diện so với cách định nghĩa các loại hình tổ chức mới ở Việt Nam như đã nêu ở phần trên. CIVICUS coi xã hội dân sự là "môi trường bên ngoài Gia đình, Nhà nước và Thị trường, là nơi quần chúng liên hiệp với nhau để phát triển những quyền lợi chung", một khu vực rộng hơn nhiều so với phạm vi của các tổ chức và các hiệp hội. Theo quan điểm của dự án CIVICUS CSI-SAT, định nghĩa này muốn áp dụng tại Việt Nam thì cần được xây dựng lại theo hướng thoáng và linh hoạt một cách sáng tạo, theo đó, xã hội dân sự được xem là *một môi trường phức tạp với những giá trị đa dạng và các quyền lợi tương hỗ, bao gồm cả những thế lực tiêu cực và tích cực; nó mang tính hòa nhập và bao gồm tất cả các hoạt động, trong đó có gặp gỡ, thảo luận, tranh luận, liên kết và tìm cách mở rộng ảnh hưởng ra xã hội.* CIVICUS xem xã hội dân sự là một *thuật ngữ chính trị* chứ không phải là từ đồng nghĩa với khu vực phi lợi nhuận và chú ý tới các mối quan hệ quyền lực trong phạm vi xã hội dân sự cũng như giữa các đối tượng hoạt động trong xã hội dân sự và các tổ chức của Nhà nước. Qua nghiên cứu của dự án CIVICUS CSI-SAT cho thấy ranh giới giữa xã hội dân sự, Nhà nước, Thị trường và Gia đình là rất mờ nhạt. Chính điều này tạo nên sự khác biệt trong định nghĩa về xã hội dân sự [9].

Như vậy, trong từng giai đoạn khác nhau, Nhà nước khác nhau, chế độ chính trị khác nhau, tôn giáo khác nhau[10]... thì cách

[8] http://vi.wikipedia.org/wiki/X%C3%A3_h%E1%BB%99i d%C3%A2n s%E1%BB%B1

[9] Dự án CIVICUS CSI-SAT , tldd, tr. 22

[10] Xem thêm: Cao Huy Thuần, Xã hội dân sự? Thời đại mới số 3, tháng 11/2004, httt: // www. thoidai.org Thoidai.org/Thoidai3/200403-CHThuan.htm. Trong

hiểu của các tác giả về xã hội dân sự cũng có thể khác nhau. Trong bối cảnh xã hội Việt Nam hiện nay, khi mà khái niệm xã hội dân sự chỉ mới được hiểu rất sơ sài trong một nhóm người hạn chế, việc đưa ra một khái niệm về xã hội dân sự hoàn chỉnh là điều khó thực hiện. Hơn nữa, khác với nhiều nước khác trên thế giới, ở Việt Nam, các tổ chức dân sự hoặc có nội dung dân sự, mang tính chất dân sự đang bị chi phối hoặc ảnh hưởng của Nhà nước khá nhiều. Các NGO, ít nhiều cũng được xem là đứng đằng sau các Nhà nước hoặc Chính phủ[11]. Nếu định nghĩa xã hội dân sự như là một xã hội gồm các kết cấu không mang tính Nhà nước thì cũng chưa đủ. Thực tiễn cho thấy có thể có các thành viên Nhà nước nhưng có thể tham gia các tổ chức hoặc hội là tổ chức xã hội dân sự. Như vậy, sự đan xen giữa tính Nhà nước và tính xã hội (dân sự) hay như cách nói của CIVICUS-CSI SAT là ranh giới giữa Nhà nước và xã hội dân sự rất mờ nhạt. Trong ngữ nghĩa thông dụng, nhiều khi xã hội dân sự được hiểu như là một *cái gì đó* đối ngược với Nhà nước và chống lại Nhà nước, thậm chí tìm cách làm thay đổi Nhà nước theo hướng có lợi cho họ (xã hội dân sự). Cách hiểu như vậy cũng chưa đúng. Tuy nhiên, xã hội dân sự cũng có thể bị một số lực lượng lợi dụng. Như vậy, ở khía cạnh này, xã hội dân sự đã bị chính trị hóa và bị lạm dụng như là một yếu tố thúc đẩy dân chủ theo cách hiểu chủ quan của một số lực lượng. Thực ra, xã hội dân sự là một *sân chơi sòng phẳng*, trong đó, mọi người, mọi tầng lớp, mọi nhóm người, mọi tổ chức có thể thể hiện lợi ích của mình theo cách hiểu của họ nhưng phải phù hợp với pháp luật của Nhà nước bản xứ và từ đó thúc đẩy sự phát triển Nhà nước. Từ mong muốn được Nhà nước bảo vệ quyền lợi cho họ mà xã hội dân sự thực tế đã tác động tới Nhà nước để Nhà nước điều chỉnh sự quản lý của mình cho phù hợp. Đó chính là động lực bên trong của xã hội dân sự. Động lực đó là tự thân, không cần bất kỳ một tác động ngoại ý nào. Trong bất kỳ xã hội nào thì xã hội dân sự cũng là một xã hội mang màu sắc chính trị. Để bảo đảm được lợi ích của mình, xã hội dân sự hay nói đúng hơn là các tổ chức của xã hội dân sự không thể đứng ngoài chính trị. Tiếng nói của xã hội dân sự muốn đến được với Nhà nước hay đến được với nhà cầm quyền thì buộc người của xã hội dân sự phải tham gia vào bầu cử, vào đoàn thể để đối trọng với Nhà nước và từ đó tham gia vào xã hội chính trị. Có lẽ đó là điều được xem là nhạy cảm. Thực tiễn của Ba Lan đã chứng minh điều đó. Khi thủ lĩnh của phong trào Công đoàn Đoàn kết (xã hội dân sự) tham gia chính trị và trở thành thủ lĩnh của Nhà nước thì không có nghĩa là ở Ba Lan không còn xã hội dân sự, chỉ có điều khác là xã hội dân sự bây giờ không còn là xã hội dân sự của Walesa nữa mà đối trọng với ông ta.Chúng ta mong muốn Nhà nước can thiệp ít hơn vào xã hội dân sự để xã hội dân sự thực sự là xã hội làm *tấm gương* phản chiếu cho Nhà nước. Tuy nhiên, đối với những lực lượng chống đối (lực lượng xã hội đen chẳng hạn) thì chắc hẳn là không một Nhà nước nào dám thờ ơ. Như vậy, một mặt phải tạo điều kiện cho xã hội dân sự phát triển theo đúng nghĩa của nó nhưng mặt khác, Nhà nước vẫn phải kiểm soát sự phát triển đó để xã hội không tạo ra một loại Nhà nước trong Nhà nước. Và đó là điều mà chắc chắn không một ai mong muốn.

Như vậy, xã hội dân sự là một sân chơi bình đẳng, tổng hợp những giá trị tích cực và tiêu cực, tập hợp những nhóm lợi ích đa dạng với các tiêu chí và mục tiêu khác nhau, đa phần mang tính chất phi lợi nhuận nhưng tìm cách tác động theo cách riêng của mình tới Nhà nước để mong muốn gây ảnh hưởng hoặc mở rộng ảnh hưởng của mình tới Nhà nước và xã hội để bảo vệ hoặc hài hòa các lợi ích của mình với xã hội.

---

bài viết này GS. Cao Huy Thuần phân tích tương đối kỹ về xã hội dân sự từ một bài báo của Qiu Feng (Trung Quốc) đăng trên tờ Le Monde. Theo đó, ông đề cập đến xã hội dân sự ở Trung Quốc, Đông Âu, châu Phi, Đông Nam Á, các nước theo đạo Hồi...

[11] Xem thêm Cao Huy Thuần, Xã hội dân sự? tlđd.